

DOI: 10.46352/23036974.2025.409

UDK / UDC: 341.485(497.6)"1992"

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Primljen / Received: 27. 4. 2025.

Prihvaćen / Accepted: 13. 11. 2025.

MESUD ŠADINLIJA*

"Etničko čišćenje" i vojno "išćenje terena" – pojmovno određenje i implikacije podudarnosti u nekim primjerima djelovanja Hercegovačkog korpusa tokom ljeta 1992.

Apstrakt

Pojam "etničko čišćenje" je u široku javnu, stručnu i pravosudnu upotrebu ušao tokom devedesetih godina 20. stoljeća i podrazumijevao je politike i prakse etničkog homogeniziranja nekog područja na način da se upotrebom sile ili zastrašivanja iz njega uklone pripadnici nepoželjnih etničkih zajednica i grupa. Iako se najčešće provodi činjenjem zločina, prije svega, različitim oblicima ratnih zločina i zločina protiv čovječnosti, samo po sebi ono nije pravno definirano kao kažnjivo. Ipak, pojam je našao značajno mjesto u optužnicama i odlukama sudova, prvenstveno u onima koje su nastale radom Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju, koji "etničko čišćenje" nije smatrao samo produktom ratnih sukoba, već i njihovim ciljem.

U vojnom smislu "čišćenje terena" podrazumijeva borbenu upotrebu jedinica na nekoj teritoriji u cilju uništenja određenih grupa koje predstavljaju ili mogu predstavljati opasnost po vlastite snage. Ključni problem u tome predstavlja identifikacija. U ekstremnim situacijama, moguće je da cijele grupe stanovništva, identificirane po etničkom, vjerskom ili drugom kriteriju, budu označene kao opasnost, definirane kao neprijateljske i da postanu meta napada. U tom slučaju može se govoriti o tome da se borbenim aktivnostima "čišćenja terena" vrši i "etničko čišćenje".

Implikacije takve podudarnosti sadržaja "etničkog čišćenja" i borbenih aktivnosti "čišćenja terena" nastojali smo prepoznati u aktivnostima snaga Hercegovačkog korpusa Vojske Srpske Republike Bosne i Hercegovine tokom juna i jula 1992. godine. Ovaj period obilježen je intenzivnim borbenim dejstvima najprije u dolini Neretve, a zatim u Podveležju i na općem operativnom pravcu Mostar – Nevesinje. Takav kontekst, bez obzira na razmjere i intenzitet borbi, ni na koji način nije mogao umanjiti ili odložiti obavezu

* Mesud Šadinlija, Univerzitet u Sarajevu – Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Aleja Bosne Srebrene bb, Sarajevo 71000, Bosna i Hercegovina, email adresa: mesud.sadinlija@gmail.com.

poštivanja normi ratnog prava. Stoga smo u ovom radu izdvojili dio aktivnosti "čišćenja terena" iz ukupnih aktivnosti snaga Hercegovačkog korpusa i promatrali ih isključivo u odnosu na stradanje civilnog stanovništva.

Ključne riječi: etničko čišćenje, čišćenje terena, Bosna i Hercegovina, agresija, Hercegov korpus, ratni zločini, zločini protiv čovječnosti.

Abstract

The term "ethnic cleansing" was introduced into the broad public, professional and legal use during the 1990's and implied the politics and practices of ethnic homogenization of a certain area by employing force or intimidation to remove members of unwanted ethnic communities and groups from that area. Even though it was mostly implemented through the perpetration of crimes, various forms of war crimes and crimes against humanity above all, in itself it is not legally defined as punishable. Nevertheless, the term occupies an important place in the indictments and court verdicts, mostly in those created through the work of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, which did not consider "ethnic cleansing" as a mere product of war conflicts, but also as their goal.

In a military sense, "terrain cleansing" implies the military use of detachments on a particular territory with the aim of destroying certain groups that represent or could represent danger for one's own forces. The key issue is the identification of these groups that represent danger. In extreme situations, it is possible that whole groups of the population, identified according to the ethnic, religious or any other criteria, are marked as dangerous, defined as hostile and become the target of attack. In this case it can be said that the conduct of these military actions of "terrain cleansing" corresponds in the sense determination and incrimination to that which is termed "ethnic cleansing".

We have attempted to recognize the implications of this congruency between the terms "ethnic cleansing" and the military activities of "terrain cleansing" in the activities of the forces of the Herzegovina Corps of the Army of Serb Republic of Bosnia and Herzegovina during June and July 1992. This period was marked by intensive military activities mostly in the valley of the Neretva River, then in the region of Podveležje and in the general operative direction Mostar – Nevesinje. Such a context, regardless of the extent and intensity of the fighting, could not in any way diminish or delay the obligation to respect the norms and laws of war. We have, therefore, extracted the portion of the activities on "terrain cleansing" from the overall activities of the forces of the Herzegovina Corps and have observed them exclusively in relation to the suffering of the civilian population.

Key words: ethnic cleansing, terrain cleansing, Bosnia and Herzegovina, aggression, Herzegovina corps, war crimes, crimes against humanity.

Uvod

"Etničko čišćenje" je pojam koji i nije tako nov, ali je u široku opću upotrebu ušao tokom ratova vođenih devedesetih godina 20. stoljeća na području država nastalih raspadom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. U javnim diskursima, posebno u pravnoj terminologiji koja se odnosi na ove ratove i tokom njih počinjene ratne zločine i zločine protiv čovječnosti, postao je nezaobilazan. Njegovo pogrešno razumijevanje kao zločina po sebi, kao i mehaničko poistovjećivanje samog pojma sa sličnim, posebno vojnim terminima poput "čišćenja terena", čest su izvor nerazumijevanja.

U ovom radu nastojat ćemo dati preciznije pojamno određenje "etničkog čišćenja" i vojnog "čišćenja terena", i naznačiti uslove pod kojima radnje i procesi na koje se ti pojmovi odnose postaju identični. Nizom primjera u dokumentima Hercegovačkog korpusa Vojske Srpske Republike Bosne i Hercegovine nastalih tokom ljeta 1992. godine, potkrijepit ćemo implikacije podudarnosti "čišćenja terena" i vršenja "etničkog čišćenja" u konkretnim historijskim zbivanjima.

"Etničko čišćenje"

Pojam etničkog čišćenja pojavio se tokom Drugog svjetskog rata. Poznata instrukcija Draže Mihailovića crnogorskim i limskim četničkim odredima iz decembra 1941. kao jedan od vojnih i političkih ciljeva njihove borbe navodila je "stvoriti Veliku Jugoslaviju i u njoj Veliku Srbiju, etnički čistu u granicama Srbije – Crne Gore – Bosne i Hercegovine – Srema – Banata i Bačke".¹ Sintagma "etnički čisto" u kontekstu nasilne promjene etničke strukture stanovništva na nekom području spomenuta je u referatu "Manjinski problem u novoj Jugoslaviji", koji je poznati srpski historičar i sekretar Srpskog kulturnog kluba, akademik Vasa Čubrilović u novembru 1944. podnio novim jugoslovenskim komunističkim vlastima u Beogradu.² Početkom osamdesetih godina 20. stoljeća u beogradskoj

¹ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, Tom XIV, Knjiga 1, 1981, 94.

² "Demokratska Federativna Jugoslavija može imati mira i osiguran sigurni razvitak samo onda, ako bude etnički čista, i ako rešenjem manjinskog pitanja jednom za uvek ukloni uzroke trvenjima između sebe i susednih država." Čubrilović 2007, 383. U balkanskom okruženju pojam "etničko čišćenje" upotrebio je u ljeto 1941. i rumunjski ministar vanjskih poslova Maihai Antonesku. Petrović 2019, 157–200.

štampi isti pojam je ponovo upotrebljen na sličan način u kontekstu eskalacije krize na Kosovu i radikalizacije srpsko-albanskih odnosa u ovoj pokrajini.³

U globalnu javnu, stručnu i pravosudnu upotrebu ušao je tokom devedesetih godina, u vrijeme postjugoslavenskih ratova. U kontekstu ovih oružanih sukoba pojam "etničko čišćenje" podrazumijevao je politike i prakse etničkog homogeniziranja nekog područja na način da se upotrebom sile ili zastrašivanja iz njega uklone pripadnici nepoželjnih etničkih zajednica i grupa. Ostvarivano je ubistvima, mučenjima, proizvoljnim hapšenjima i pritvaranjima, vansudskim pogubljenjima, silovanjima i seksualnim napadima, zatvaranjem civilnog stanovništva u geto-područja, prisilnim uklanjanjem, raseljavanjem i deportacijom, namjernim vojnim napadima ili prijetnjama napadima na civile i civilna područja, kao i bezobzirnim uništavanjem njihove imovine.⁴

Samo po sebi "etničko čišćenje" nije pravno definirano kao kažnjivo u okvirima nadležnosti međunarodnih sudova, ali je neosporna činjenica da se najčešće provodi činjenjem drugih vrsta zločina, prije svega, različitim oblicima ratnih zločina i zločina protiv čovječnosti. Zbog toga je pojam našao značajno mjesto u optužnicama i odlukama sudova, prvenstveno u onima koje su nastale radom Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (ICTY), koji "etničko čišćenje" nije smatrao samo produktom ratnih sukoba, već i njihovim ciljem, koji se ostvaruje kroz činjenje različitih krivičnih djela i tako određuje kontekst potreban za njihovu pravnu karakterizaciju. Osim toga, u praksi ICTY-a "etničko čišćenje" se kao zaseban koncept pokazalo korisnim u vezi s pojmom "udruženog zločinačkog poduhvata"⁵

Odnos "etničkog čišćenja" i zločina genocida je znatno složeniji. Postojala je intencija da se "etničko čišćenje" podvede pod zločin genocida. Generalna skupština Organizacije Ujedinjenih naroda, koja je svojom rezolucijom u decembru 1948. usvojila *Konvenciju o sprječavanju i kažnjavanju zločina genocida* i tako definirala sam zločin, u decembru 1992. je Rezolucijom 47/121 "etničko čišćenje"

³ Munivrana Vajda 2011, 1926.

⁴ International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (dalje: ICTY), "Final Report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992)", United Nations Security Council, S/1994/674, 27 May 1994, https://www.icty.org/x/file/About/OTP/un_commission_of_experts_report1994_en.pdf (Pristup ostvaren: 23. 9. 2023.)

⁵ Munivrana Vajda 2011, 1927–1928. Osim u uslovima oružanog sukoba i upotrebom vojne sile, "etničko čišćenje" moguće je vršiti i van oružanog sukoba, terorističkim napadima ili nenasilnim mjerama, poput donošenja diskriminacijskih zakona, sijanja mržnje i straha putem medija i drugim sredstvima.

koje je tada vršeno na područjima Bosne i Hercegovine pod srpsko-crnogorskom kontrolom eksplicitno nazvala oblikom genocida.⁶ U već citiranom Konačnom izvještaju Komisije eksperata UN-a, osnovane u skladu sa Rezolucijom Vijeća sigurnosti 780 iz oktobra 1992. godine, kojom je generalnom sekretaru naloženo da formira takvu komisiju koja će ispitati kršenja ženevskih konvencija i drugih normi humanitarnog prava na teritoriji bivše Jugoslavije, istaknuto je da su djela kojima je vršeno «etničko čišćenje» na navedenom prostoru predstavljala zločine protiv čovječnosti, koji se mogu izjednačiti sa određenim ratnim zločinima, i djela koja bi mogla potpasti pod značenje *Konvencije o genocidu*.⁷ Ipak, takvo razumijevanje i tumačenje nije preovladalo, pa iako još uvijek postoje različita shvatanja i prakse, na međunarodnom planu se ustalilo stanovište da radnje "etničkog čišćenja" same za sebe nisu genocid.⁸

"Etničko čišćenje" ne mora nužno biti povezano sa vojnim djelovanjem i oružanim sukobom, ali se u recentnom historijskom iskustvu u kojem možemo sagledavati njegovu fenomenologiju najčešće događalo u tom kontekstu. S tim u vezi, česte zabune, nedoumice i teškoće u radu istraživača i pravosudnih organa stvara relativno česta upotreba pojma "čišćenje terena" u vojnim dokumentima i komunikaciji različitih formacija uključenih u oružane sukobe tokom kojih je vršeno "etničko čišćenje".

Vojno "čišćenje terena"

Pojam "čišćenje terena" u vojno-stručnom smislu nije posebno definiran i nije normiran njegov specifičan sadržaj, pa ga kao takvog ne nalazimo u vojnim rječnicima, leksikonima i enciklopedijama. Njegovo značenje nužno je iščitavati i tumačiti iz konkretnih dokumenata, te iz konteksta i sadržine događaja na koje se ti dokumenti odnose. U najširem smislu može se razumjeti kao borbena upotreba jedinica, u zoni borbenih dejstava ili u vlastitoj pozadini, u cilju eliminacije ili uništenja određenih grupa koje, po ocjeni nadležnih organa komandovanja i kontrole, predstavljaju opasnost po sigurnost vlastitih snaga i sredstava, po

⁶ "... in pursuit of the abhorrent policy of ethnic cleansing, which is a form of genocide". United Nations Digital Library, *The situation in Bosnia and Herzegovina: resolution / adopted by the General Assembly*, <https://digitallibrary.un.org/record/158781> (Pristup, 25. 9. 2023.)

⁷ ICTY, S/1994/674-T (Final Report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992)", United Nations Security Council)

⁸ Munivrana Vajda 2011, 1930.

vlastitu borbenu gotovost ili na bilo koji drugi način ometaju i ugrožavaju vođenje oružane borbe i organizaciju života i rada na određenoj teritoriji.

Kao i svaka borbena upotreba jedinica oružanih snaga i "čišćenje terena" podrazumijeva obavezu poštovanja normi međunarodnog ratnog prava, i kao takvo se ne može samo po sebi poistovjetiti sa "etničkim čišćenjem" i zločinima kojima se ono vrši. U tom smislu ključni problem predstavlja identifikacija grupa koje predstavljaju opasnost i prema kojima se preduzimaju borbene radnje "čišćenja terena".

Kada se u borbenim dokumentima sintagmom "čišćenje terena" označava borbena upotreba jedinica protiv ubačenih, zaostalih i ostavljenih diverzantsko-terorističkih, obavještajno-izviđačkih, specijalnih i drugih jedinica, grupa i pojedinaca iz sastava neprijateljskih oružanih snaga, na nekom području u zoni borbenih dejstava ili u vlastitoj pozadini, to su u principu legitimne radnje. Načela i postupci ovih dejstava definirani su u okviru odredbi o protivdiverzantskoj i protivterorističkoj borbi u pravilima taktičkih jedinica različitog nivoa: voda, čete, bataljona i brigade, kao i u mjerama i radnjama u okviru bezbjednosnih aspekata borbenih dejstava u taktičkim i operativnim jedinicama višeg ranga, uključujući i korpus kopnene vojske.⁹ Vođenje ovog oblika borbe, prema pravilima, vrši se blokadom terena, pretragom terena, potjerom za diverzantskim i terorističkim grupama, kao i različitim kombinacijama ovih dejstava. Naravno, kao i u svim načelno legitimnim borbenim radnjama, i u okviru ove su moguća odstupanja od normi ratnog prava i počinjenje krivičnih djela.

Poseban problem predstavljaju situacije izvođenja ovih borbenih radnji na teritoriji na kojoj je prisutno civilno stanovništvo. Osim mogućnosti da, kao kolateralna posljedica eventualne borbe i upotrebe različitih borbenih sredstava, dođe do neželjenog stradanja prisutnih civila, moguće je i da tokom različitih formi blokade i vršenja pretrage terena, uključujući i pretrage stambenih i privrednih objekata, te zemljišnih objekata koje u ratnim uslovima civilno stanovništvo koristi kao skloništa, dođe do slučajne ili namjerne pogrešne identifikacije pojedinaca i grupa civila kao neprijateljskih, i borbenog djelovanja s ciljem likvidacije istih.

⁹ ICTY, SSNO-1770-T (Uprava pešadije, Pravilo pešadijska (brdska, planinska) četa – vod, 1977, Broj 1770, 16.03.1977.) ; ICTY, SSNO-1147-1-T (Pravilo bataljon (pešadijski, motorizovani, brdski, planinski, partizanski i mornaričke pešadije), 1988, In. br. 1147-1, 25.07.1988..) ICTY, SSNO-927-T (Pravilo brigada (pešadijska, motorizovana, brdska, planinska, mornaričke pešadije i laka), 1984, In. broj 927, 20.07.1984.) ; ICTY, SSNO-485-1-T (Zamenik načelnika GS za KoV, Pravilo korpus kopnene vojske (privremeno), 1990, Pov. broj 485-1, 11.04.199)

U ekstremnim situacijama, moguće je da cijele grupe stanovništva kao takve, identificirane po etničkom, vjerskom ili bilo kojem drugom kriteriju, od strane vojnih komandi budu označene kao opasnost, budu definirane kao neprijateljske i postanu meta borbenog djelovanja. U tom slučaju može se govoriti o tome da se borbenim aktivnostima "čišćenja terena" vrši i ono što se u smislu određivanja i inkriminacije naziva "etničko čišćenje".

Skrenućemo pažnju na niz primjera koji impliciraju takve podudarnosti "čišćenja terena" i vršenja "etničkog čišćenja" u dokumentima Hercegovačkog korpusa Vojske Srpske Republike Bosne i Hercegovine tokom ljeta 1992. godine.

Hercegovački korpus do odstupanja iz doline Neretve

Snage i materijalno-tehnička sredstva 13. korpusa JNA povučeni su krajem 1991. iz Rijeke i raspoređeni na područje Hercegovine. Komandno mjesto korpusa uspostavljeno je u Bileći.¹⁰ U reorganizaciji JNA izvršenoj početkom 1992. godine, u kojoj su njene snage na većem dijelu Bosne i Hercegovine objedinjene u sastavu 2. vojne oblasti sa sjedištem u Sarajevu, teritorija Hercegovine je ušla u zonu odgovornosti 4. vojne oblasti sa sjedištem u Podgorici.¹¹

Ove snage učestvovala su u borbenim dejstvima u Republici Hrvatskoj, a početkom oktobra 1991. godine, i u martu naredne godine, na nekoliko mjesta su borbeno djelovale i na području Bosne i Hercegovine. Od početka agresije u aprilu 1992. zadržavane su u punom kapacitetu i ubrzo su ovladale područjem Dubravske visoravni, Bune i Hodbine, i zatim zauzele Stolac, zadržavajući istovremeno sve vojne objekte, pozicije i borbene položaje koje su posjele na desnoj obali Neretve prije početka oružanog sukoba.¹² U narednoj etapi su ovladale cijelim gradskim područjem Mostara na lijevoj obali, a do 20. maja u potpunosti lijevom obalom Neretve od Bijelog Polja do Potoka.¹³

¹⁰ Milovanović 2005, 54–55. U Bileću su osim dijela Komande 13. korpusa pristigli 13. proleterska motorizovana brigada, 13. lap PVO, bataljon vojne policije i bataljon veze 13. korpusa. U garnizon Kalinovik predислоcirani su 13. mješoviti artiljerijski puk i 13. mješoviti protivoklopni artiljerijski puk. Janjić 2017, 81.

¹¹ U sastavu 4. VO bili su: 2. korpus (Podgorica), 13. korpus (Bileća), dijelovi sarajevskog 4. korpusa (snage na području Foče, Rudog, Čajniča i Kalinovika, kao i snage u dolini Neretve) i dijelovi Vojno-pomorskog sektora Boka. Marijan 2008, 327.

¹² Janjić 2017, 87; Rotim 1998, 79 i 121.

¹³ AIIZ, inv. br. 9-16413, Komanda 13. korpusa – IKM, Str. pov. broj: 222–878, 21.05.1992, Redovni borbeni izvještaj.

Nakon političke odluke da se jugoslovenske oružane snage na području Bosne i Hercegovine preimenuju i transformiraju u Vojsku Srpske Republike Bosne i Hercegovine (VSRBiH), svi sastavi na području Hercegovine od 26. maja 1992. objedinjeni su pod komandu 13. korpusa JNA, koji je preimenovan u Hercegovački korpus VSRBiH.¹⁴ Zona odgovornosti Hercegovačkog korpusa (HK) obuhvatala je općine: Trebinje, Ljubinje, Neum, Stolac, Bileću, Gacko, Nevesinje, Kalinovik, Foču, Goražde, Čajniče, Rudo, te dijelove općina Čapljina, Mostar, Jablanica i Konjic.¹⁵ Pod njegovom komandom su se našle, osim jedinica JNA, i sve jedinice "srpske teritorijalne odbrane", različite srpske dobrovoljačke i druge snage na ovom području.

Nakon ovakvog razvoja uslijedila je ofanziva Hrvatske vojske, Hrvatskog vijeća obrane i dijela snaga Teritorijalne odbrane Republike Bosne i Hercegovine u dolini Neretve, koja je počela 7. juna 1992.¹⁶ Prvog dana borbi snage HV-a i HVO-a prešle su na lijevu obalu Neretve, narednog dana ovladale su Počiteljem i Tasovčićima, a do 11. juna brdom Orlovac i mjestima Varda, Čule i Kruševo jugozapadno, te Jasenicom i Slipčićima na jugu.¹⁷ Komandant HK-a Radovan Grubač je 12. juna izvijestio pretpostavljenu komandu da su njegove snage napustile desnu obalu Neretve.

Narednog dana započele su i borbe na lijevoj obali Neretve u Mostaru. Samostalni mostarski bataljon izvršio je forsiranje rijeke i uspostavio mostobran. Jedinice HV-a i HVO-a zauzele su mjesta Bivolje Brdo i Lovke, a zatim napredovale istočno do periferije Stoca. Napredovanje na sjever nastavljeno je od Bivoljeg Brda preko Pijesaka i Gubavice prema Buni. Ove snage su 15. juna konsolidovale svoje pozicije oko Stoca i nastavile napredovanje, a 17. juna izvršile spajanje u rejonu mostarskog aerodroma. Nakon ovladavanja gradskim područjem Mostara, hrvatske snage i jedinice TORBiH napredovale su preko područja Bijelog Polja na sjeveroistoku i podnožja Veleži na istoku. U napadu započetom 19. juna ostvarile su proboj srpskih linija, narednog dana ovladale Vrapčićima, Potocima i Livčem, a zatim i hidro-elektranom "Salakovac", Ravnima,

¹⁴ Komanda HK, *Naređenje za dalja dejstva*, Str. pov. broj: 229-90, 25. 5. 1992. (http://www.slobodanpralj.com/ratni_dokumenti6l.html, pristup ostvaren: 10. 9. 2018.)

¹⁵ Popara et al. 2017, 35–36.

¹⁶ Bobetko 1996, 252.

¹⁷ *Balkan Battlegrounds 2002*, 156–157.

Prigrađanima i Podgoranima i izbile na cestu koja vodi za Zijemlje, primoravši srpske snage da se povlače prema Nevesinju.¹⁸

Sa srpskim snagama koje su, i sjeverno i južno od Mostara, odstupale iz doline Neretve pravcima prema Nevesinju, krenuo je i veliki broj srpskih civila. Frustracije i razočarenja zbog vojnog poraza i neuspješne nacionalno-političke avanture, iskaljivali su napadima na živote i imovinu nesrpskog stanovništva, a to su najčešće bili Bošnjaci iz naselja na putu njihovog povlačenja.¹⁹ Ovi zločini srpskih snaga nad civilima nisu sprečavani, niti kažnjavani od strane organa komandovanja i kontrole, a nakon što su borbe prenesene na područje Podveležja i šire, na opći pravac prema Nevesinju, napadi na preostala bošnjačka naselja i grupe izbjeglih bošnjačkih civila u planinskim zbjegovima u zoni Hercegovačkog korpusa postali su dio redovnih zadataka njegovih jedinica.

"Etničko čišćenje" u praksi "čišćenja terena" jedinica Hercegovačkog korpusa tokom juna i jula 1992.

Nakon početnog proboja njihovih borbenih linija i povlačenja sa područja općina Stolac i Čapljina na rezervne položaje na obroncima Veležji, u Komandi Nevesinjske brigade Hercegovačkog korpusa smatrali su da je jedan od najvažnijih nedostataka novih položaja za odbranu, osim izloženosti bokova i pozadine mogućim udarima ubačenih i zaostalih diverzantskih grupa, bio u tome da su se po dubini odbrane nalazila sela sa značajnim dijelom "muslimanskog stanovništva".²⁰ U događajima koji su uslijedili narednih dana nije bilo bitnih promjena u stavovima ove komande. U njenim borbenim izvještajima pitanje kontrole teritorije je dobilo još veći značaj, a u terminologiji se počela pojavljivati sintagma "čišćenje terena".

¹⁸ Šadinlija 2018, 198.

¹⁹ Janjić 2017, 172.

²⁰ Radilo se o selima Dabrica, Ljubljanica, Kamena, Žulja, Gornji Vranjevići, Rabina i drugim. Janjić, 186–187. Zapravo, u vrijeme povlačenja srpskih snaga na pravcu o kojem je riječ, brigada je imala naziv 13. motorizovana brigada sa komandnim mjestom u Nevesinju. Osim nje, na području Mostara je djelovala 10. motorizovana brigada. Nakon povlačenja iz doline Neretve, znatno je promijenjena i zona odgovornosti i uslovi na bojištu, a došlo je i do osipanja ljudstva. Zbog toga je komandant HK-a 18. juna donio odluku o spajanju ove dvije brigade u jednu, koja je nazvana Nevesinjska brigada, za čijeg komandanta je postavljen pukovnik Novica Gušić. U ovom radu smo, radi izbjegavanja nepotrebnih nesporazuma i pojednostavljenja izlaganja, koristili naziv Nevesinjska brigada i za aktivnosti snaga 13. motorizovane u prvoj polovini juna 1992.

Komanda Nevesinjske brigade je 9. juna izvijestila Komandu HK-a da je prilikom privođenja jednog broja lica iz sela Dabrica "primećeno okupljanje većeg broja muslimanskog stanovništva" i da bi se moglo očekivati njihovo djelovanje u pozadini brigade.²¹ U tom smislu su nekoliko dana kasnije zatražili stav komandanta o preduzimanju mjera "čišćenja i pretresa terena".²² Izvijestili su također da je "pod hitno potrebno preduzimati mjere u cilju iseljavanja stanovništva u zoni odgovornosti brigade, a posebno hrvatske i muslimanske nacionalnosti, jer se sve to negativno odražava na raspoloženje i moral jedinica".²³

I Komanda HK-a je svoju pretpostavljenu komandu, na čijem čelu je bio general Ratko Mladić, izvještavala o ovome već u prvim danima odstupanja njenih jedinica iz doline Neretve. Tako su 10. juna izvjestili da iz odmazde "u zoni Nevesinjske brigade pripadnici srpske vojske pale muslimanska i hrvatska sela severno od Domanovića". Također su, bez navođenja bližih detalja o tome na kojim lokacijama je vršeno, što implicira cijelu zonu odgovornosti korpusa, izvjestili da "preduzete mere razoružavanja muslimana imaju pozitivan uticaj na moral naroda i smanjuje se strah koji je bio prisutan kod građana".²⁴

Komanda HK-a izvještavala je i o negativnim reakcijama koje je nasilje prema civilnom, prvenstveno bošnjačkom stanovništvu, imalo na moral srpskog stanovništva i vojske. Tako se u njenom izvještaju od 13. juna navodi: "mnogo je glasina na teritoriji protiv paljenja muslimanskih kuća u bilečkoj i gatačkoj opštini. Privodjenje i zatvaranje muslimanskog življa na prostoru gatačke i bilečke opštine izazvao je revolt celokupnog stanovništva".²⁵ Istu ocjenu ponovili su i u izvještaju od 14. juna navodeći da "hapšenje muškaraca muslimanske nacionalnosti i paljenje njihovih kuća u bilečkoj i gatačkoj opštini nailazi na osudu građana".²⁶

Na najvažnijem operativnom pravcu u Hercegovini, pravcu Mostar - Nevesinje, u zoni odgovornosti Nevesinjske brigade, nije bilo reakcija, nije preispitivan, niti mijenjan odnos prema prisustvu nesrpskog civilnog stanovništva. Komanda ove brigade je 16. juna izvijestila da je u njenoj zoni "muslimansko stanovništvo

²¹ AIIZ, inv. br. 9-16399, Komanda Nevesinjske brigade, Str. pov. broj: 43-48/69, 09.06.1992, Redovni operativni izvještaj.

²² AIIZ, inv. br. 9-16400, Komanda Nevesinjske brigade, Str. pov. broj: 461/30, 13.06.1992, Preduzimanje mera na popuni jedinice.

²³ AIIZ, inv. br. 9-16401, Komanda Nevesinjske brigade, Str. pov. broj: 43-48/70, 14.06.1992, Redovni operativni izvještaj.

²⁴ AIIZ, inv. br. 9-16381, Komanda HK, Str. pov. broj: 147-214, 10.06.1992, Redovni borbeni izvještaj.

²⁵ AIIZ, inv. broj. 9-16382, Komanda HK, Str. pov. broj: 147-222, 13.06.1992, Redovni borbeni izvještaj.

²⁶ AIIZ, inv. br. 9-16383, Komanda HK, Str. pov. broj: 147- , 14.06.1992, Redovni borbeni izvještaj.

sposobno za borbu izbeglo iz sela i organizovano se prikupljaju u šumama na pravcu Rotimlja". Osim o njihovom skrivanju u grupama u blizini sela, izvještaj ne navodi neke aktivnosti koje bi mogle predstavljati konkretnu opasnost za srpske vojne jedinice. Ni kao pretpostavka ne pominje se mogućnost da su se ljudi skrivali da bi izbjegli sudbinu grupe "17 muškaraca muslimanske narodnosti" koji su uhvaćeni od strane pripadnika 1. bataljona ove brigade. Naprotiv, ponavlja se i dalje razrađuje teza da ovo stanovništvo navodno "otkriva vatru, vrši izviđanje" i da se "spremaju za organizovanje dejstava u celoj zoni odgovornosti brigade".²⁷ Identičan stav i razumijevanje događaja iznio je i komandant HK-a izvještavajući: "Celokupno stanovništvo muslimanske nacionalnosti iz rejonu Podveležja, Hodbine, Rabine i Blagaja pristupili su zelenim beretkama i odmah su napali naše snage sa leđa. Ove napade smo očekivali i brzo se reagovalo, tako da su zelene beretke blokirane u rejonima Hodbine i Bune, dok su u rejonu Podveležja radi velike brojnosti pružili jak otpor gde se pristupilo čišćenju sela po sela. Još se vode žestoke borbe u rejonima sela: Gornje Gnojnice, Šipovac i Dobrč." U nastavku izvještaja navedeno je: "Udar zelenih beretki sa leđa na naše položaje izazvao je revolt i nepoverenje prema celokupnom muslimanskom življu. Ovo je izazvalo i takav revolt da se masovno pale kuće po svim muslimanskim selima."²⁸ Komandant HK-a ovaj napad na civilno stanovništvo očito opisuje kao opravdan revolt, i nije moguće uočiti nikakav trag namjere da se takav odnos spriječi i kazni.

U narednim danima Komanda Nevesinjske brigade kontinuirano je izvještavala o tome da se "bezbednosna situacija na terenu pogoršava radi sve veće otkrivenosti i prisutnosti muslimanske nacionalnosti u zoni odbrane brigade".²⁹ Stanje na terenu je 19. juna detaljnije opisano riječima da je "stanovništvo uglavnom iseljeno, osim što po pojedinim kućama ima još starijih žena i po neki muškarac. Još uvek ima slučajeva da se stanovništvo, posebno muslimanske nacionalnosti, skriva po šumama".³⁰

Sa svoje strane Komanda HK-a je 17. juna izvijestila da su njene jedinice "nastavile čišćenje Podveleških sela od zelenih beretki".³¹ Do kraja dana su

²⁷ AIIZ, inv. br. 9-16402, Komanda Nevesinjske brigade, Str. pov. broj: 43-48/71, 16.06.1992, Redovni operativni izvještaj.

²⁸ AIIZ, inv. br. 9-16384, Komanda HK, Str. pov. broj: 147-228, 16.06.1992, Redovni borbeni izveštaj.

²⁹ AIIZ, inv. br. 9-16403, Komanda Nevesinjske brigade, Str. pov. broj: 43-48/72, 17.06.1992, Redovni operativni izvještaj.

³⁰ AIIZ, inv. br. 9-16404, Komanda Nevesinjske brigade, Str. pov. broj: 43-48/74, 19.06.1992, Redovni operativni izvještaj.

³¹ AIIZ, inv. br. 9-16385, Komanda HK, Str. pov. broj: 147-228, 17.06.1992.

“produžili sa čišćenjem terena u Podveležju, gde su skoro sve kuće popaljene.”³² Tokom ovog “čišćenja terena” zarobljen je veliki broj civila, pa je komandant HK-a izvjestio da “veliki balast za komandu korpusa predstavljaju zarobljenici, njih 330 i za sada su mali izgledi da će do njihove razmjene doći. Oko njih je angažovan veliki broj vojnika i starješina na njihovom obezbjeđenju.”³³

Nevesinjska brigada je akcijama “čišćenja terena” do 21. juna u svojoj zoni odgovornosti iselila svo muslimansko stanovništvo, dok su se manje grupe još uvijek skrivale po šumama, odakle su pokušavale “da se izvuku sa ovog područja.”³⁴ Iz nekog razloga je Komanda HK-a davala tome nešto veći značaj i interpretirala prisustvo “muslimanskog stanovništva”, civila koji su “masovno izbegli u planine”, u zoni Nevesinjske brigade kao poseban problem koji izaziva zabrinutost srpskih boraca za sudbinu njihovih porodica.³⁵

Zbog “borbenih aktivnosti muslimanskog stanovništva”, Nevesinjska brigada je nastavila preduzimati mjere i aktivnosti na stabilizaciji odbrane i “čišćenju terena” na podveleškom pravcu i selima sjeverno od Nevesinja.³⁶ Civilno stanovništvo iz bošnjačkih naselja u zoni odgovornosti ove brigade, bez obzira na njihovu udaljenost od borbenih linija, bilo je izloženo napadima, tokom kojih je veliki broj civila stradao.³⁷ Neke grupe su nakon zarobljavanja zatvarane u logore i druga mjesta zatočenja, a neke su odmah protjerivane iz svojih mjesta, poput grupe od “oko 100 žena i djece muslimanske nacionalnosti” koja je 24. juna upućena prema Mostaru.³⁸

³² AIIZ, inv. br. 9-16386, Komanda HK, Str. pov. broj: 147-230, 17.06.1992, Redovni borbeni izvještaj.

³³ AIIZ, inv. br.9-16387, Komanda HK, Str. pov. broj: 147-233, 19.06.1992, Redovni borbeni izvještaj.

³⁴ AIIZ, inv. br.: 9-16405, Komanda Nevesinjske brigade, Str. pov. broj: 43-48/76, 21.06.1992, Redovni operativni izvještaj.

³⁵ AIIZ, inv. br. 9-16388, Komanda HK, Str. pov. broj: 147-239, 21.06.1992, Borbeni izvještaj.

³⁶ AIIZ, inv. br. 9-16406, Komanda Nevesinjske brigade, Str. pov. broj: 43-48/77, 22.06.1992, Redovni operativni izvještaj; AIIZ, inv. br. 9-16389, Komanda HK, Str. pov. broj: 147-242, 22.06.1992, Borbeni izvještaj, AIIZ, inv. br. 9-16390, Komanda HK, Str. pov. broj: 147-244, 23.06.1992, Borbeni izvještaj.

³⁷ Tokom etničkog čišćenja teritorije Nevesinja, u akcijama “čišćenja terena” o kojima je ovdje riječ i drugim aktivnostima vojske, policije i srpskih civilnih vlasti, u junu i julu 1992. ubijeno je više od 300 civila Bošnjaka i 12 civila Hrvata iz ove općine. Najmlađa žrtva bila je beba od sedam dana, a najstarija je imala 92 godine. Ubijani su vatrenim oružjem, klanjem, živi spaljivani, bacani u jame, mučeni na najsvirepije načine. Veliki broj zarobljenih djevojka i žena su silovane. Mnogo nevesinjskih Bošnjaka je zarobljeno i prošlo kroz razne srpske logore i kazamate. Cjelokupna imovina im je opljačkana te potom spaljena. Omerika 2011, 8; Prema podacima IDC-a ukupan broj ubijenih Bošnjaka civila sa područja Nevesinja bio je 334, među kojima je bilo 15 djece. Tokača 2012, 204.

³⁸ AIIZ, inv. br. 9-16407, Komanda Nevesinjske brigade, Str. pov. broj: 43-48/78, 24.06.1992, Redovni operativni izvještaj.

Iako se, kako smo dijelom i ovdje istakli, dokumenti Nevesinjske brigade i Hercegovačkog korpusa pozivaju na djelovanje "muslimanske narodnosti" u pozadini njihovih snaga i na opasnosti koje dolaze s te strane, u borbenom izvještaju Komande HK-a od 24. juna navodi se izričito da takvih pojava još uvijek nema i da "Zelene beretke izbegle u planine još uvek ne ispoljavaju dejstvo", ali da se to može očekivati.³⁹ Smatrali su da bi "čišćenje prostora planina Velež, Bjelašnica i Podveležje u mnogome doprinelo daljim dejstvima na frontu".⁴⁰ Zato je krajem juna jedno od težišta aktivnosti korpusa i dalje bilo na "čišćenju preostalih žarišta u zoni Nevesinjske brigade".⁴¹ Stanje na teritoriji je ocjenjivano nepromijenjenim, s obzirom da "i dalje ima slučajeva skrivanja i kretanja civilnog stanovništva muslimanske i hrvatske nacionalnosti po zoni odgovornosti brigade, koje predstavlja opasnost po naše snage".⁴²

I tokom jula česti sadržaji izvještaja Komande Nevesinjske brigade prema Komandi HK-a, kao i njenih izvještaja prema Glavnom štabu VSrRBiH, bili su podaci o kontroli teritorije, pretresu i čišćenju terena u zoni odgovornosti.

Već 1. jula Komanda Nevesinjske brigade izvijestila je kako su u širem području Rabine primjećene nepoznate grupe po okolnim šumama, i da se "vjerovatno radi o odbjeglom stanovništvu muslimanske nacionalnosti". Pretpostavljali su da je jedna od tih grupa u toku večeri "vjerovatno izvršila napad na motorno vozilo koje se vraćalo u reon Rabina preko Udrežnja".⁴³ Komanda HK-a je prihvatila ove sadržaje iz izvještaja svojih potčinjenih i sublimirala ih u ocjeni da "naoružane muslimanske grupe iz sela i opština Nevesinje i Gacko, predstavljaju opasnost po naše snage".⁴⁴ U ovim ocjenama i procjenama sigurnosnih prijetnji nije pravljena nikakva razlika između eventualnog prisustva naoružanih grupa, koje je u uslovima oružanog sukoba načelno bilo moguće, i izbjelog civilnog stanovništva, koje se krilo u šumama i prirodnim zaklonima oko svojih sela. Na takav odnos nisu utjecale ni povremene provjere i objektivni

³⁹ AIIZ, inv. br. 9-16391, Komanda HK, Str. pov. broj: 147-251, 24.06.1992, Redovni borbeni izveštaj.

⁴⁰ Isto.

⁴¹ AIIZ, inv. br. 9-16392, Komanda HK, Str. pov. broj: 147-260, 28.06.1992, Borbeni izveštaj; AIIZ, Inv.br. 9-16393, Komanda HK, Str. pov. broj: 147-261, 28.06.1992, Redovni borbeni izveštaj.

⁴² AIIZ, inv. br. 9-16408, Komanda Nevesinjske brigade, Str. pov. broj: 43-48/83, 30.06.1992, Redovni operativni izvještaj.

⁴³ AIIZ, inv. br. 9-16409, Komanda Nevesinjske brigade, Str. pov. broj: 43-48/84, 01.07.1992, Operativni izvještaj.

⁴⁴ AIIZ, inv. br. 9-16394, Komanda HK, Str. pov. broj: 147-269, 01.07.1992, Redovni borbeni izveštaj; AIIZ, inv. br. 9-16395, Komanda HK, Str. pov. broj: 147-274, 03.07.1992, Redovni borbeni izveštaj.

uvidi poput onog sadržanog u borbenom izvještaju od 6. jula, u kojem je navedeno da "nije otkriveno djelovanje i aktivnost diverzantsko-terorističkih grupa, ali je pretresanjem terena otkriveno prisustvo mjesnog stanovništva koje se krije po okolnim šumama, vrtačama i pećinama".⁴⁵

Kontinuirano označavanje "muslimanskog stanovništva" kao neprijatelja i kao opasnosti po vojsku i stanovništvo moralo je imati očigledne i tragične posljedice. Prethodno smo već dali napomenu o razmjerama zločina i stradanja nesrpskog stanovništva Nevesinja tokom ovih napada na civile, na šta su se uglavnom svodile akcije "čišćenja terena". S nekim drastičnim slučajevima suočavaju nas i borbeni dokumenti Hercegovačkog korpusa. U borbenom izvještaju za 4. juli navedeno je da je "prema podacima dobivenim od K-de iz Nevesinja u toku noći (u tvornici alata Nevesinje) ubijeno 47 pripadnika muslimanske nacionalnosti (uglavnom žene i deca)".⁴⁶

Polovinom jula još uvijek su preduzimane akcije "čišćenja terena" na širem području zone Hercegovačkog korpusa.⁴⁷ U zoni Nevesinjske brigade ove aktivnosti nisu ni prekidane. Komanda brigade je 18. jula izvjestila da "i dalje na teren upućujemo oružane grupe koje vrše pretres terena".⁴⁸ Komanda je izvještavala da i dalje nailazi "na tragove mjesnog stanovništva muslimanske nacionalnosti, koje se po danu sklanja i krije, a u toku noći dolazi do stambenih objekata radi hrane i drugih potreba za život".⁴⁹ Po ocjeni Komande HK-a te "manje grupe muslimana" su još uvijek predstavljale "potencijalnu opasnost po naše jedinice".⁵⁰

Zaključak

Implikacije podudarnosti sadržaja "etničkog čišćenja" i borbenih aktivnosti "čišćenja terena" u aktivnostima snaga Hercegovačkog korpusa VSrRBiH

⁴⁵ AIIZ, inv. br. 9-16410, Komanda Nevesinjske brigade, Str. pov. broj: 43-48/89, 06.07.1992, Redovni operativni izvještaj.

⁴⁶ AIIZ, inv. br. 9-16396, Komanda HK, Str. pov. broj: 147-273, 03.07.1992, Borbeni izvještaj.

⁴⁷ Komande HK-a je 15. jula naredila novoformiranom Gatačkom bataljonu da glavninu njegovih snaga angažuje "u čišćenju prostora šireg rejona muslimanskih sela na teritoriji opštine Gacko sa težištem na s. Kula i planine Bjelašnice (Vučja Bara)". AIIZ, inv. br. 9-16397, Komanda HK, Str. pov. broj: 147-303, 15.07.1992, Naređenje.

⁴⁸ AIIZ, inv. br. 9-16411, Komanda Nevesinjske brigade, Str. pov. broj: 43-48, 18.07.1992, Redovni operativni izvještaj.

⁴⁹ AIIZ, inv. br. 9-16412, Komanda Nevesinjske brigade, Str. pov. broj: 43-48/105, 24.07.1992, Redovni operativni izvještaj.

⁵⁰ AIIZ, inv. br. 9-16398, Komanda HK, Str. pov. broj: 147-342, 24.07.1992, Redovni borbeni izvještaj.

sagledavali smo u kontekstu događaja tokom juna i jula 1992. godine. Ovaj period obilježen je intenzivnim borbenim dejstvima operativnog i taktičkog značaja najprije u dolini Neretve, na području Mostara, Stoca i Čapljine, a zatim u Podveležju i na operativnom pravcu Mostar – Nevesinje. Takav kontekst, bez obzira na razmjere i intenzitet borbi, ni na koji način nije mogao umanjiti ili odložiti obavezu poštivanja normi ratnog prava. Stoga smo u ovom radu izdvojili dio aktivnosti "čišćenja terena" iz ukupnih aktivnosti snaga Hercegovačkog korpusa i promatrali ih isključivo u odnosu na stradanje civilnog stanovništva.

Nevesinjska brigada je u borbenim izvještajima o stanju u svojoj zoni odgovornosti u navedenom periodu povremeno izvještavala o prisutnosti i aktivnosti naoružanih grupa, dok je mnogo češće, gotovo redovno, apostrofirana "aktivnost i prisutnost muslimanske nacionalnosti" zbog koje se vrši "čišćenje terena". Takve ocjene nisu bile plod slučajnosti, neprecizne formulacije ili pogrešne identifikacije, jer se vrlo jasno i eksplicitno govori o slučajevima "skrivanja i kretanja civilnog stanovništva muslimanske i hrvatske nacionalnosti po zoni odgovornosti brigade, koje predstavlja opasnost po naše snage". Zbog toga su akcije "čišćenja terena" u prvom redu bile usmjerene prema ovom civilnom stanovništvu, njegovim naseljima i planinskim skloništima nakon napuštanja naselja.

I u dokumentima Komande Hercegovačkog korpusa se već početkom juna uočava nedopustiva generalizacija da civilno bošnjačko stanovništvo "pri napadu ustaša" iste pomaže i "dejstvuje po našim snagama". Ovakve generalizacije ponavljane su u više prilika, a dokumentima Hercegovačkog korpusa obuhvaćene su jednim dijelom i njihove posljedice iskazane u paljenju kuća i pljački, velikom broju zarobljenika, o velikim grupama zarobljenih i sa teritorije protjeranih žena i djece, o slučajevima prijetnji i izvršenja masovnih ubistava civila, i drugim.

Najveći broj zločina izvršenih nad civilima u zoni odgovornosti Hercegovačkog korpusa nije pomenut u borbenim dokumentima, ali podaci o intenzivnim i čestim akcijama "čišćenja terena" preduzimanim na prethodno opisani način, svjedočanstva preživjelih žrtava ovih napada i podaci o broju, lokacijama i posljedicama izvršenih zločina, predstavljaju uvjerljive poveznice takvih akcija sa "etničkim čišćenjem" teritorije koju je ova vojna formacija kontrolirala.

Summary

“Ethnic cleansing” and military “terrain cleansing” – terminological determinants and implications of congruence in some examples of actions of the Herzegovina Corps during the summer of 1992

The implications of the congruence of “ethnic cleansing” and the military activities on “terrain cleansing” in the actions of the forces of the Herzegovina Corps of the Army of the Serb Republic of Bosnia and Herzegovina have been observed within the context of events dating to June and July 1992. This period was marked by intensive fighting of operative and tactical importance above all in the valley of the Neretva River, on the territory of Mostar, Stolac and Čapljina, and then in Podveležje and the operative direction Mostar – Nevesinje. Such a context, regardless of the extent and intensity of the fighting, could not in any way diminish or delay the obligation to respect the norms and laws of war. We have, therefore, extracted the portion of the activities on “terrain cleansing” from the overall activities of the forces of the Herzegovina Corps and have observed them exclusively in relation to the suffering of the civilian population.

In their combat reports about the situation in their zone of responsibility during the stated period, the Nevesinje Brigade occasionally reported about the presence and activities of armed groups, while more often, almost regularly, it emphasized the “activities and presence of the Muslim nationality” due to which the “terrain cleansing” was performed. Such assessments were not coincidental, they were not imprecise formulations or wrong identifications, because these reports very clearly and explicitly refer to cases of “hiding and movement of the civilian population of Muslim and Croat nationality around the brigade’s zone of responsibility, which represents danger to our forces”. Because of this, the actions of “terrain cleansing” were in the first line directed against this civilian population, its settlements and mountain retreats after they abandoned their settlements.

Also, in the documents of the Herzegovina Corps Command already in the beginning of June one can notice an unacceptable generalization that the civilian Bosniak population is helping “during the attack of the Ustashe” and “is attacking our forces”. These generalizations were repeated on more occasions, and in the documents of the Herzegovina Corps they are represented in the form of consequences expressed in the burning of houses and pillaging, the

great number of prisoners, large groups of captured individuals and women and children who have been expelled from their homes, in the form of threats and mass executions of civilians, etc.

The largest number of crimes committed against civilians in the zone of responsibility belonging to the Herzegovina Corps is not mentioned in the combat documents, but information on the intensive and frequent actions of "terrain cleansing" conducted in the previously described way, the testimonies of the surviving victims of these attacks and the data about the number, locations and consequences of the committed crimes, represent a convincing links of such activities with the "ethnic cleansing" of the territory which this military formation controlled.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI (arhivi i baze podataka):

- AIIZ – Arhiv instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu;
- ICTY – International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia – Baza podataka sudskih spisa i arhiva / Objedinjeni sudski spisi (<https://ucr.irmct.org/>);
- United Nation Digital Library – <https://digitallibrary.un.org>;
- Slobodan Praljak – <http://www.slobodanpraljak.com>

LITERATURA

- 1981. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, Tom XIV, Knjiga 1*, Beograd: Vojnoistorijski institut.
- 2002. *Balkan Battlegrounds: A Military History of the Yugoslav Conflict, 1990–1995, Volume I*, Washington (DC): Central Intelligence Agency, Office of Russian and European Analysis.
- Bobetko J. 1996, *Sve moje bitke*, Zagreb: naklada autora.
- Čubrilović V. 2007, Manjinski problem u novoj Jugoslaviji, *Hereticus* 1: 377–391.
- Janjić Z. 2017, *Nevesinjska brigada u ratu 1992–1995*, Nevesinje – Beograd: Opština Nevesinje – Opštinska boračka organizacija Nevesinje – Udruženje Nevesinjaca u Beogradu.
- Marijan D. 2008, *Slom Titove Armije: JNA i raspad Jugoslavije 1987. – 1992.*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga – Hrvatski institut za povijest.
- Milovanović M. 2005, *Istine i zablude o ratu u Bosni i Hercegovini (1992. – 1995. godine)*, Banja Luka: Udruženje defendologa Republike Srpske.
- Munivrana Vajda M. 2011, Etničko čišćenje kao oblik genocida? Hrvatsko zakonodavstvo i praksa u svjetlu međunarodnih izvora, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 61: 1921–1948.
- Omerika J. 2011, *Krici iz planina*, Sarajevo – Mostar: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava – Udruženje Povratkom za Bosnu i Hercegovinu.
- Petrović Vladimir. 2019, *Etničko čišćenje: Geneza koncepta*, Beograd: Institut za savremenu istoriju – Arhipelag.

- Popara N. et al. 2017, *Hercegovački korpus: prilozi za monografiju*, Bileća: SKPD "Prosvjeta".
- Rotim K. 1998, *Obrana Herceg-Bosne 2*, Široki Brijeg: autor.
- Šadinlija M. 2018, *Između pravde i realpolitike: Odnos mirovnih planova i vojnih operacija u Bosni i Hercegovini 1992–1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Tokača M. 2012, *Bosanska knjiga mrtvih: Ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991–1995, Knjiga 1*, Sarajevo: Istraživačko dokumentacioni centar.